

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ ТА ПРОБЛЕМА СТАТУСУ УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У 1917–18 РР.

Павло САЦЬКИЙ

кандидат історичних наук, асистент кафедри Політичної історії Київського національного економічного університету

У статті автор розкриває значення польського питання на міжнародній арені для українських державотворчих процесів. У цьому ж контексті аналізується політико-правовий аспект участі Німеччини, Росії, Австро-Угорщини та країн Антанти в українському державотворенні 1917–1918 рр.

Доля польської державності, українського народу та українських земель була пов'язана в єдиний комплекс питань протягом століть перебування як польських так і українських територій у складі єдиного державного утворення – Російської імперії. Практично, кожна міжнародна угода, котра укладалася Польщею до її поділу між сусідніми із нею імперіями або стосувалася Польщі мала пряме відношення також і до українських територій. В основі правових підвалин української державності лежав політико-правовий багаж, накопичений протягом століть як Річчю Посполитою так і польськими політичними утвореннями у складі Російської імперії, Австро-Угорщини та Німеччини. Відповідно і процес становлення правових підвалин територіальних меж української державності та динаміка правового оформлення кордонів української державності мали в своїй основі політико-правову спадщину часів перебування українських територій у складі таких державних утворень як Річ Посполита до її поділів, Російська імперія, Австро-Угорщина. Тому необхідним є дослідження значення польського питання в системі міжнародних відносин для становлення української державності у 20-му столітті.

До початку процесу відновлення та правового оформлення польської державності у 1916 р. українське питання в контексті вирішення польського питання посідало чільне місце в працях політологів та громадсько-політичних діячів. Найпомітнішою серед робіт українських громадсько-політичних діячів є праця М. Драгоманова [8]. Він паралельно розглядає можливість вирішення проблем польського та українського державотворення шляхом демократизації Російської імперії та її перебудови на федеративних засадах. Натомість автори російського та польського походження не розглядають державно-політичної перспективи українських територій, зокрема І. Бодуен-де-Куртене [2], пропонуючи проект вирішення польського питання український народ розглядає як об'єкт політичних процесів та називає українців "двуязычними", тобто, вважає не державницьким народом. Після становлення Польщі як держави та національної української революції 1917–1921 рр. у працях

історичного та політологічного змісту Польща та Україна розглядаються як не лише окремі державницькі нації, а й як самостійні державно-політичні утворення [4]. Сучасні вітчизняні дослідники процесу вирішення українського питання у контексті проблеми польської державності на початку 20 ст. особливу увагу звертають на Галичину та присвячують свої праці переважно врегулюванню статусу західноукраїнських територій [13]. Але потребує дослідження процес врегулювання питання української державності в усіх її складових у контексті розв'язання польського питання у надзвичайно складний для країн Європи та світу період.

Державницькі прагнення України у 20-му столітті створює прецедент українського державотворення на міжнародній арені та закладають основи продовження державотворчого процесу, становлення правових основ територіальної юрисдикції українських урядів у подальші десятиліття до сьогодення. Відповідно, дослідження польського питання, котре лежало в основі державотворчих процесів в Україні у 1918–1921 рр., передбачає також з'ясування ролі Німеччини, Австро-Угорщини та держав блоку Антанти у становленні політико-правових основ територіальних меж української державності, впливу цих країн на державотворчі процеси та, головне, вмотивованість позиції у питанні українського державотворення українських, польських, російських політичних кіл.

Українське питання постало одразу після проголошення відновлення польської державності 5 листопада 1916 р. За ініціатииви Німеччини та Австро-Угорщини було проголошено польську державність і, таким чином Центральні держави заклали прецедент перегляду правового статусу російської монархії, так як в титулатурі імператора Російської імперії значився титул "цар Польський" згідно з рішенням Віденського конгресу 1815 р.

Перегляд територіальної легітимності Російської імперії щодо питання статусу Польщі закладав серію проблем для самих поляків та російського Тимчасового уряду, зокрема у питанні кордонів відновленої держави з іншими коронними володіннями російського імператоро-

ра, адже актом від 5 листопада 1916 р. не було встановлено кордони відновленої Польщі [5, 43]. Значні труднощі створював і стан війни Росії з Німеччиною та Австро-Угорщиною, наявний і після революційних подій у Петрограді в лютому 1917 р. Польські політичні кола прагнули відновлення Польщі в кордонах до її поділів і деякі з них були не проти входження польських територій до складу Австро-Угорщини на правах особистої унії, виступаючи за становлення конституційної монархії у відновленій державі.

Тимчасовий виконавчий комітет Польщі у Варшаві після отримання відозви російського Тимчасового уряду в якій той проголосував визнання польської державності, але в межах етнічних польських земель, відповів своєю відозвою. В ній йшлося про те, що є необхідність з'ясувати статус "земель що знаходяться між польськими та російськими етнічними землями та є предметом польсько-російського вікового спору" [5, 43-44]. Тут малися на увазі українські землі. Причому, заявляючи, що мають бути задоволені державотворчі прагнення Польщі у повному обсязі, дає зрозуміти, що для задоволення цих прагнень необхідно з'ясувати питання спірних між Росією та Польщею територій на традиційній у стосунках правовій базі, а такою могли бути лише договори про поділи Польщі та рішення Віденського конгресу 1815 р., котрі й потрібно було відмінити. Крім того, польський виконавчий орган нарікає, що російський уряд прагне задовольнити інтереси поляків за рахунок земель на які його юрисдикція не поширюється [5, 44], тобто, окупованих військами Четверного союзу.

Сам Тимчасовий уряд вважав за потрібне підтримати польську державність, адже такий крок допомагав йому легітимізувати свої повноваження шляхом прийняття у спадщину від Російської імперії не держави котра розвалюється, а повноважень по впорядкуванню стосунків між виниклими державами-спадкоємцями Російської імперії та відігравати провідну роль у їх легітимізації. Про це було вказано у відозві з приводу відновлення польської державності, зокрема, у словах "Микола II мав змогу надати Польщі державність, але не зробив цього" [3, 35], відповідно, після усунення його від влади, це "завдання" імператора виконував Тимчасовий уряд Росії.

Більше того, Тимчасовий уряд не прагнув перегляду договорів про поділи Польщі у повному обсязі, зокрема в питанні з'ясування на користь Польщі політико-правового статусу українських земель [15]. Така дія могла передбачати передачу ініціативи центральним державам в питанні визначення кордону між Росією та Німеччиною і Австро-Угорщиною. Виникла ситуація коли для Росії зникла політична доцільність продовження бойових дій на Західному фронті. Адже, по-суті, їх розділяла територія Польщі, остання ж не перебувала у стані війни із Росією. Тому до радянсько-польської війни 1920 р. могло мати місце лише взаємне визнання між Росією та Польщею, як свідчить пізніший досвід дипло-

матичних стосунків між РСФРР та окраїнними державами, виниклими на території колишньої Російської імперії [7], Центральні держави мали змогу розпоряджатися російською часткою Польщі як її повноправні спадкоємці, бо ці дві держави ставали гарантами майбутнього договору про поділи Польщі, а гарантами легітимності рішень Віденського конгресу були всі держави Європи. Гарантії ж Росії у зв'язку зі станом війни та окупації всіх етнічних польських територій німецькими та австро-угорськими військами на 1917 р. ставали недовірливими й ініціативу отримували лише два основних підписанти рішень конгресу – центральні держави. Відповідно, вони й могли переглядати правовий статус українських та білоруських територій, а їх позиція в питанні встановлення західного російського кордону була вирішальною.

Тимчасовий уряд був зацікавлений в Польщі як у проміжній державі із Німеччиною та Австро-Угорщиною котра була б визнана як Росією так і цими державами та закладала підвалини миру, самі поляки також прагнули використати польське питання як привід для ведення мирних переговорів, принаймні між Росією та Німеччиною й Австро-Угорщиною [5, 44]. Незалежна Польща віддаляючи від Росії Центральні держави, територіально позбавляла їх можливості впливати на процес встановлення західного російського кордону, але винятково у своїх етнографічних межах.

Для здійснення свого плану російський Тимчасовий уряд визнав польську державність, наголосивши що визнає її лише в етнічних польських межах. Розбудова Польщі лише в її етнографічних межах була складним питанням, бо цього не бажали Німеччина й Австро-Угорщина, прагнучи відновити державність Польщі та кордони майбутньої держави, базуючись на договорах котрі регламентували поділ Польщі задля здобуття вирішальної позиції у встановленні західних кордонів Росії. Становлення польської державності на базі етнічних територій, а не на політико-правовій спадщині колишньої Речі Посполитої до її поділів робило сумнівною легітимність польської державності та залежною цілковито від волі Росії, Німеччини та Австро-Угорщини, котрі мали під час можливих мирних переговорів узгоджувати між собою проект перегляду договорів про поділи Польщі, вирішуючи польське питання.

Крім того, деякі польські політичні кола бажали долучити до вирішення польського питання в 1917-18 рр. також країни Антанти. Але якби відновлення відбувалося лише шляхом визнання етнографічних меж польської державності, то доля Польщі могла вирішуватися й без залучення інших держав крім Росії, Німеччини й Австро-Угорщини.

Наявність Української Центральної Ради на території України, котра була об'єктом суперечностей між Росією та Польщею, мала бути у Тимчасового уряду мотивом неможливості входження до складу польської держави українських територій. Адже Центральна Рада була визнана Тимчасовим урядом у якості суверена на україн-

ських територіях котрі перебували свого часу в складі Речі Посполитої. Щоб не допустити будь-яких кроків щодо інтеграції українських земель до складу Польщі Тимчасовий уряд прагнув обмежити частку України у правовій спадщині Російської імперії та обмежити контакти Центральної Ради із державами Антанти котрі за умов війни могли бути наявними лише у площині військового співробітництва. Власне, ці прагнення Тимчасовий уряд реалізував і їх відображено у Другому Універсалі Української Центральної Ради [14, 512-513], котра схилилася до відновлення Польщі шляхом перегляду договорів про регламентацію її поділів, точніше шляхом їх анулювання. Це мало бути ударом по політико-правовим позиціям Німеччини в Європі, котра прагнула їх перегляду на користь свою та свого союзника – Австро-Угорщини, зокрема, перерозподілу частки Росії в договорах про поділи, що дозволяло реалізувати “австро-польський варіант”, тобто, перетворення Австро-Угорщини на триєдину монархію [10, 49]. На певному етапі цей шлях вирішення польського питання був бажаний для Німеччини, виходячи із складності політичної ситуації в Центральній Європі через внутрішню ситуацію в Австро-Угорщині котра могла загостритися з утворенням незалежної Польщі [21, 291]. Також, неможливо було не рахуватися із вирішальним значенням позиції Австро-Угорщини у вирішенні польського питання. Німеччина прагнула ліквідувати політичні права Росії у вирішенні польського питання, які надавалися їй в разі реалізації проекту польської державності в польських етнографічних межах, адже у такому разі ініціатива у встановленні східних кордонів Німеччини та Австро-Угорщини переходила до РСФРР.

Україна після революційних подій у Петрограді в лютому 1917 р. стала наріжним каменем з'ясування питань війни та миру, правового статусу Польщі, легітимізації, процедури впорядкування кордонів Росії, Німеччини й Австро-Угорщини та принципів побудови політико-правових та прикордонних стосунків між цими державами, а також, вирішення питання про можливість для Антанти забезпечити собі участь у вирішенні долі Центральноєвропейського регіону. Останнє виявилось у процесі реалізації польськими політичними колами проекту створення польської армії на територіях під юрисдикцією Української Центральної Ради та участі в цьому процесі держав Антанти [19, 177]. Навколо українських земель та процесу з'ясування їх політико-правового статусу у період між двома російськими революціями також виникла проблема встановлення миру на східному фронті [12, 801-805].

У листопаді-грудні 1917 р. в Україні польські політичні кола розгортають роботу по створенню польських національних збройних формувань, причому представники урядів Антанти були готові йти їм назустріч, хоча полякам представники Антанти не дозволяли підтримувати контакти із жодними урядами та політичними силами у Києві [19, 176] (уряди Антанти прагнули з'ясувати політичну ситуацію після початку ук-

раїно-російської війни у грудні 1917 р.).

Антанта в цей час підтримувала контакти із Центральною радою, принаймні таку інформацію мала Німеччина, котру це підштовхувало до форсування мирних переговорів у Брест-Литовську [25, 271]. Країни Антанти прагнули зберегти свої позиції в Україні після приходу до влади більшовиків у Росії та встановлення ними контакту із країнами Четверного союзу. Центральна Рада на грудень 1917 р. була ненадійним партнером, тому що не було впевненості що вона зможе вистояти під натиском більшовицьких військ вже на початку грудня 1917 р. Через те країни Антанти віддавали перевагу політичним стосункам із польськими політичними колами на території України [19, 177].

Щодо місця польських військових формувань у складних подіях грудня 1917 р., то численні військові підрозділи укомплектовані поляками на Правобережній Україні могли стати опорою Антанти за умови падіння Центральної Ради під тиском військ РСФРР [8, 67-68]. Радянська Росія не мала наміру вступати у протиборство із польськими формуваннями щоб не загострювати стосунки з польськими політичними колами. Такий конфлікт міг ускладнити стосунки із Німеччиною та Австро-Угорщиною, особливо у питанні оформлення перемир'я з Центральними державами котрі надавали значної уваги польському питанню [24, 120].

Українська Центральна Рада, утримавшись при владі, також не мала наміру псувати стосунки із польськими формуваннями та організаціями, бо сама, відчуваючи значення польського питання для Центральних держав та для країн Антанти і його вплив на становлення української державності, прагнула врегулювати свої стосунки з поляками. В разі підписання Центральною Радою мирного договору з німцями, утворені польські військові формування могли стати опорою Антанти, зважаючи на складність стосунків у поляків із німцями та складну ситуацію на території колишньої Російської імперії. Ці проблеми для німців мали велике значення в разі підтримки деяких урядів на території Росії, враховуючи, що вони мали встановити тісний контакт із урядами на території колишньої Російської імперії. Необхідність у цьому диктувалася тим, що Німеччині та Австро-Угорщині за умови миру з Радянською Росією потрібно було врегулювати стосунки, принаймні, з урядами юрисдикція котрих поширювалася на сусідні території [11, 323].

Крім того, в разі активного втручання Німеччини у російські справи, як сталося із окупацією українських територій німецькими військами в лютому 1918 р., Німеччині й Австро-Угорщині довелося б врегулювати стосунки, особливо територіальні, між Україною та Польщею [24, 119]. Політико-правова база та умови війни саме центральні держави наділяли всіма повноваженнями для з'ясування стосунків між Україною та Польщею, тому більшість польських політичних кіл і прагнули в легітимізації свого уряду спиратися на Центральні монархії [5, 43]. Останні ж прагнули не закріплювати остаточни-

ми актами територіальних меж Польщі, хоча зробили в цьому напрямку крок, визнавши Україну та її західний кордон на мирній конференції у Брест-Литовську [17, 300]. Тому мирні договори держав Четвертого союзу із УНР та Росією, підписані у Брест-Литовську, були єдиною політико-правовою базою для розбудови стосунків між Польщею й Україною до початку роботи Версальської конференції, на якій чільне місце займало питання територіальних меж Польщі.

Визнання України Німеччиною та РСФРР в результаті підписання в Брест-Литовську мирних договорів між Центральними державами, Україною і Радянською Росією створювало ситуацію схожу на ту яка виникла після визнання Польщі цими державами – створювалася буферна держава між Росією та Німеччиною й Австро-Угорщиною. Німеччина, підписуючи Брест-Литовський договір, прагнула відмежуватися від нестабільної Росії та втручатися в її справи лише за участю та посередництвом України, не займаючись питанням врегулювання своїх кордонів із РСФРР, що було зазначено у Брест-Литовському договорі з РСФРР, кордон між Україною та Росією мав бути встановлений окремим договором між Україною і Росією [16, 368].

Легітимність же української державності мала бути у владі трьох держав – Росії, Німеччини та Австро-Угорщини, тобто, трьох держав котрі заключали договори про поділи Польщі. Отже, виходило, що Брест-Литовські угоди додатково легітимізували договори про поділи Польщі, а існування незалежної України, визнаної цими державами тим більше, адже більшість українських земель підпадали під їхню дію [15].

За період Першої світової війни участь країн Антанти у визначенні української державності та її територій була обмеженою. Агенти цих держав прагнули впливати на провідні політичні сили на українських територіях, встановлюючи неофіційні контакти із Центральною Радою та польськими організаціями [19, 177]. Але ні польські, ні українські політичні сили у своїх розрахунках не прагнули робити ставку на Антанту, особливо після підписання Брест-Литовського мирного договору Радянською Росією, коли німецькі війська почали готуватися до генерального наступу на західному фронті у 1918 р.

Після завершення війни та перемир'я між Німеччиною й країнами Антанти участь останніх у вирішенні долі польських та українських територій стає активнішою [1, 438]. Ініціативу в українському та польському питаннях країнам Антанти передає Німеччина після підписання перемир'я 11 листопада 1918 р. Відмова РСФРР від Брест-Литовського договору [20, 565] створює такі політичні умови за яких на вирішальну роль у врегулюванні польського та українського питань претендують Радянська Росія та країни Антанти. На політичну арену в якості вагомого фактору виходить також Добровольча Армія А. Денікіна.

Україна своїм державницьким існуванням гальмувала державне становлення Польщі котра повинна була стати гарантом на східних кор-

донах Німеччини у питанні європейської безпеки з точки зору країн Антанти після поразки Німеччини у Першій світовій війні. Договори про поділи Польщі могли бути використані і російськими урядами для відновлення Російської імперії. Політичне керівництво Добровольчої армії А. Денікіна, вважало нелегітимною українську державність визнану Німеччиною та Австро-Угорщиною [6, 13]. Поставало питання про правову базу встановлення стосунків не лише із відновленою Польщею, котру був змушений визнати під тиском країн Антанти і А. Денікін [23, 7-8], а й з іншими державами Європи. Базою ж могли стати лише договори про поділ Польщі якими врегульовувалися східні кордони Росії, легітимізація котрих була неприйнятною для поляків.

Здійснити ліквідацію договорів про поділи Польщі щодо статусу території України було небезпечно для країн Антанти та самої відновленої польської держави. Але ця процедура була необхідною, адже ці договори, врегульовуючи правовий статус українських територій, навіть у разі їх скасування, зумовлювали актуалізацію питання про правову базу подальшого визначення політико-правового статусу українських земель, а такою базою міг бути політико-правовий статус цих територій до поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. В разі ліквідації договорів про поділи Польщі, починаючи із перегляду статусу українських земель, міжнародно-правовий статус відновленої польської держави міг би розглядатися цілісно зі статусом українських територій котрі не було включено до складу відновленої у 1918 р. держави – Речі Посполитої, а, відповідно і від Росії (РСФРР, а згодом й СРСР), котра змушена була б визнати кордони України також за своєю ініціативою ліквідовуючи дію договорів про поділи Польщі. Це залишало можливість для Німеччини навіть після підписання нею Версальського договору, згідно із яким вона відмовлялася від всіх договорів з Росією, в тому числі і від договорів про поділи Польщі, ініціювати перегляд статусу територій котрі увійшли до її складу.

Стійкість договорів про поділи Польщі та рішень Віденського конгресу 1815 р. у зв'язку з існуванням України надавала можливість Німеччині спиратися на них не лише в стосунках із фактичними правонаступниками Російської імперії, котрими так чи інакше де-факто ставали радянські республіки, а й у своїх стосунках із Польщею. Не дарма держави Антанти остерігалася можливості закладення в Ризькому договорі статті про зміну західного польського кордону на користь Німеччини [18, 224]. Рапалльський договір остаточно ліквідував дію договорів про поділи Польщі та можливості для Німеччини спиратися на них у перегляді формату стосунків із Радянською Росією та Польщею, але закладав основи нового формату міждержавних стосунків у Центральній Європі. Крім того, Рапалльський договір визначав і Радянську Росію, а згодом і СРСР в якості правонаступника Російської імперії (!!!). Але така позиція ускладнювала можливість для Польщі повернути собі юрисдикцію

на території до її поділів так як Рапалльський договір 1922 р. фактично підтверджував взаємне визнання Німеччини та РСФРР, а з розповсюдженням цього договору на інші республіки, й СРСР, у наявних кордонах (Стаття 4 цього договору містила позицію про режим взаємного сприяння громадянам СРСР та Німеччини на територіях цих держав, а це є автоматичним взаємним визнанням територіальних меж одна одної цими державами) [22, 480]. Крім того, до створення СРСР існування УСРР із невизначеною територіальною юрисдикцією сприяло збереженню в дії договорів котрі визначили поділи Польщі.

Отже, відновлення польської державності постійно перепліталася з українськими державотворчими процесами, бо основною проблемою польського державотворення була ліквідація дії угод про поділи Польщі та рішення Віденського конгресу 1815 р. Ці міжнародно-правові акти стосувалися як польських так і українських територій. Відповідно, й участь в українських державотворчих процесах основних держав – підписантів рішення Віденського конгресу у польському питанні, Німеччини, Росії та Австро-Угорщини, була вирішальною, а їхні протиріччя в 1917-18 рр. дозволили здійснитися українській державності. Але польське питання постійно стояло на заваді українських державотворчих процесів. Тому необхідність у подальшому дослідженні участі відновленої у 1916-1918 рр. Польщі в процесі українського державотворення та, особливо, його політико-правових підвалин, а також міжнародно-правових основ України в якості державно-політичного утворення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Телеграма полковника Хауза президенту. Париж, 29 октября 1918 г. // Архив полковника Хауза. – У 2 тт. – Т. 2. – М., 2004. – 744 с.
2. *Бодуэн-де-Картенэ И.* Проект основных положений для рѣшения польскаго вопроса. – С.-Петербург, 1906. – 16 с.
3. Воззвание Временного правительства к польскому народу с обещанием создать польское государство после решения этого вопроса Учредительным собранием. Петроград, 16(29) марта, 1917 г. // Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Т. 1. – М., 1963. – 548 с.
4. *Гессен С.* Окраинные государства. Польша, Финляндия, Эстония, Латвия, Литва. – Ленинград, 1925.
5. Декларация польского Временного государственного совета в связи с воззванием Временного правительства России от 16(29) марта 1917 г. Варшава, 6 апреля, 1917 г. // Там само.
6. *Деникин А.* Кто спас советскую власть от гибели // Деникин А. И., фон Лампе А. А. Трагедия белой армии. – М., 1991. – 32 с.
7. Доклад Э. Квирина Наркоминдел Раковскому, наркоминдел Чичерину. 6/XII 1920 №5 / ЦДАВО України. – Ф. Р.-4 сч. – Опис 1с. – Спр. 14. – Арк. 11-12.
8. Донесение представителя МИД Австро-Венгрии в Варшаве С. Угрона министру иностр.

ранных дел Австро-Венгрии О. Чернину о политическом положении в Польше. Варшава, 25 мая, 1917 г. // Там само.

9. *Драгомановъ М. П.* Историческая Польша и Великорусская демократія. – Киевъ, 1917. – 145 с.

10. Запись заседания государственного министерства Пруссии (правительства Пруссии). Берлин, 8 декабря 1917 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. – У 2 тт. – Т. 1. – М., 1968.

11. Запись совещания кайзера Вильгельма II с представителями имперского правительства и Верховного главнокомандования в Гамбурге. 13 февраля 1918 г. // Там само.

12. Інформація про проведення українських військових з'їздів на Південно-Західному фронті. 27.09 – 10.10.1917 р. // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 р. Документи і матеріали. – К., 2003. – 1024 с.

13. *Красівський О.* Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин. – К., 1998.

14. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. – К., 2003. – 608 с.

15. Меморандуми УНР к Генуезской конференции и Лиге Наций // ЦДАВО України. – Ф. Р.-4 сч. – Опис 1с. – Спр. 598. – Арк. 1-2.

16. Мирный договор между Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с одной стороны, и РСФСР – с другой. 9 февраля 1918 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. – Т. 1. – М., 1968. – 758 с.

17. Мирный договор между Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с одной стороны, и Украинской Народной Республикой – с другой. 9 февраля 1918 г. // Там само.

18. Письмо председателя советской делегации в Лондоне в редакцию "Юманите" с опровержением слухов о включении в условия Советско-Польского мирного договора статьи в пользу Германии. Париж, 16 августа 1920 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. – Т. 2. – М., 1971. – 562 с.

19. Письмо представителя Польского совета межпартийного объединения Ю. Велёвейского члену этого совета С. Грабовскому о политической деятельности польских национал-демократов на Украине. Киев, ноябрь 26 (декабря 9), 1917 г. // Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – Т. 1. – М., 1963. – 548 с.

20. Постановление ВЦИК об аннулировании Брест-Литовского договора. 13 ноября 1918 г. / / Документы внешней политики СССР. – У 16 тт. – Т. 1. – М., 1957. – 772 с.

21. Протокол переговоров в имперской канцелярии между представителями Германии и Австро-Венгрии. Берлин, 5 февраля 1918 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. – У 2 тт. – Т. 1. – М., 1968.

22. Рапалльский договор между РСФСР и Германией. Рапалло, 16 апреля 1922 г. // Совет-

ско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. – Т. 2. – М., 1971. – 562 с.

23. Россия и союзники. Обмѣнъ нотами между Союзными державами и Верховнымъ Правителемъ Россіи адмираломъ Колчакомъ. – К., 1919. – 10 с.

24. Телеграмма статс-секретаря ведомства иностранных дел (Кюльмана. – Авт.) ведомству

иностраннх дел. Восточный фронт, 21 декабря 1917 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. – Т. 1. – М., 1968. – 758 с.

25. Телеграмма статс-секретаря відомства иностранных дел (Кюльмана. – Авт.) рейхсканцлеру. Восточный фронт, 1 февраля 1918 г. // Там само.